

Соціально-економічний розвиток аграрного сектору України в контексті вибору зовнішньоекономічних стратегій

Олена Дяченко*

АНОТАЦІЯ. У статті досліджено передумови та особливості формування зовнішньоекономічної стратегії України, узагальнено досвід інших країн щодо впливу інтеграції з Європейським Союзом на розвиток їх аграрного комплексу. Здійснено оцінку переваг та недоліків основних векторів міжнародної економічної інтеграції України та обґрунтовано напрями вибору зовнішньоекономічної стратегії України. Наголошено на необхідності комплексного підходу до розв'язання проблеми інтеграції аграрного комплексу, ефективного використання наявного потенціалу АПК України, усунення теперішніх недоліків правової та нормативної баз і суперечностей розвитку національної економіки, а також на доцільності здійснення інтеграційної політики держави з огляду на національні економічні інтереси.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Аграрний ринок, глобалізація, інтеграція, квота, митна політика, продовольча безпека.

Вступ

Розвиток сучасного світу іде еволюційним шляхом лібералізації та глобалізації економіки: це об'єктивний та незворотний процес. Сучасне світове господарство можна назвати інтегрованою економічною системою, елементами якої виступають національні господарства, пов'язані між собою мережею зв'язків різних рівнів. Розташування України є таким (і це є унікальним), що вона близька як до

* Дяченко Олена Володимирівна — аспірант кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Сумського національного аграрного університету. З 1996 по 2001 роки О. Дяченко навчалася в Кримському державному аграрному університеті за спеціальністю «Менеджмент організацій». Вона також є фіналісткою конкурсу молодих учених та представила свою працю під час конференції, що проходила 17 травня 2006 року у КНЕУ за сприяння Центру торгової політики та права Оттави (Канада) при Карлтонському університеті і Університеті м. Оттави та Канадського агентства міжнародного розвитку (CIDA).

країн Європейського Союзу, так і до країн колишнього Радянського Союзу. Україна є транзитною державою між Сходом та Заходом. На теперішній час для України існує проблема визначення інтеграційної стратегії розвитку: в якому напрямі повинна розвиватися економіка країни — дотримуючись домовленостей із ЄП, прямувати до ЄС, чи то спробувати залишитись незалежною від будь-яких об'єднань країною.

Не можна не зазначити, що найменш поінформованою але найбільш зацікавленою є верства селян. Чільне місце в економіці України посідає аграрний сектор, незважаючи на поступове скорочення його частки у народному господарстві, адже забезпечення населення продовольством було і залишається першочерговим завданням внутрішньої політики кожної країни. Саме від конкурентоспроможності аграрного сектора України залежатиме, збережемо ми самобутній внутрішній продовольчий ринок, чи залишимося державою-експортером сировини та «прохідним двором» для дешевих і неякісних продуктів. З цього приводу ми спробуємо розглянути переваги та недоліки вступу до того чи іншого союзу і що отримає Україна та кожний громадянин від глобалізації української економіки.

Відомо, що економічна інтеграція аграрного сектора економіки веде до зниження витрат на виробництво сільськогосподарської продукції завдяки кращому використанню наявних ресурсів, що досягається за рахунок дії принципу порівняльних переваг і вільного переміщення факторів виробництва. Як результат, спеціалізація країни на виробництві тих видів продукції, які вона здатна створювати з найменшими витратами в умовах дії вільних інтеграційних ринкових сил, має забезпечити населення дешевшими і якіснішими продуктами¹.

Слід зазначити, що аграрний сектор економіки України має досить потужний ресурсний потенціал: майже чверть світового запасу родючих чорноземів, сприятливі кліматичні умови, працьовиті та високоосвічені трудові ресурси, вигідне геополітичне розташування. Сільськогосподарській продукції займає 12—

¹ Венгяжи К., Береза М. Экономические последствия торговли сельхозтоварами в Польше после её вступления в ЕС // Економіка АПК. — 2005. — №2. — С. 126—132.

13 % у структурі загального експорту України, що значно вище, ніж у багатьох країн-членів СОТ і, за прогнозами експертів, її частка поступово збільшуватиметься після вступу України до системи СОТ². Минулого року наша держава увійшла до числа п'яти найбільших експортерів зерна³. Це все свідчить, що український агропромисловий комплекс має необхідні вихідні чинники для того, щоб увійти в світове господарство як провідна ланка його продовольчого ланцюга.

На сьогоднішній день в українському АПК чітко визначаються такі проблеми: зниження доходу від експорту, скорочення експортного потенціалу АПК, гальмування розвитку експортного потенціалу під впливом обмеження забезпеченості паливно-енергетичною сировиною агропромислових підкомплексів, що спеціалізуються на виробництві продукції на експорт⁴.

Успішна реалізація вимог до зовнішньоекономічної сфери багато в чому залежить, по-перше, від визначення стратегії розвитку, а по-друге, від того, наскільки вдасться узагальнити вітчизняний досвід і практику, порівняти їх із зарубіжним досвідом, виявити досягнення та прорахунки й накреслити перспективи.

Передусім необхідно зрозуміти, що вагання з приводу «схід – захід» дуже вчасні саме тепер, бо потрібно пам'ятати, що коли всі основні торговельні партнери України будуть членами того чи іншого економічного союзу, Україна може опинитися в торговельно-економічній ізоляції, що призведе до катастрофічних наслідків. І прикладом цього може стати проблема, що постала нещодавно з експортом м'ясо-молочної продукції до Росії. Не брати участі в інтеграції у світову економіку ми не можемо, тому потрібно визначити всі позитиви та негативи інтеграційних процесів з тим, щоб використати потенційні можливості та чинити протидію їх загрозам.

² Вступ України до СОТ: новий виклик економічній реформі./ За ред. І. Бураковського, Л. Хандріха, Л. Хоффмана. — К., 2003. — С. 223.

³ Дмитренко Г. Особливості гармонізації податкового законодавства в контексті вимог Європейського Союзу // Вісник НАДУ. — 2003. — № 4. — С. 238.

⁴ Власов В. І., Саблук Р. П. Проблеми вступу України до Європейського Союзу // Економіка АПК. — 2005. — № 2. — С. 132—137.

На даний момент для України існує два глобальні вектори інтеграції у світову економіку: прагнення до вступу в СOT та ЄС або глибша інтеграція із Росією, Білоруссю та Казахстаном у рамках ЄЕП (Єдиного економічного простору).

Проблеми інтеграції України до ЄС

Найбільше та найпотужніше інтеграційне об'єднання у світі – це Європейський Союз (ЄС), метою створення якого є сприяння економічному добробуту, підвищенню життєвого рівня народів Європи⁵.

Кілька років тому Україна заявила про пріоритети зовнішньополітичної діяльності, про свій офіційний курс на європейську інтеграцію. 1 березня 1998 року набула чинності Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС. 11 червня 1998 року Президент України затвердив Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу, а 14 вересня 2000 року – Програму інтеграції України до ЄС. У травні 2002 року в своєму Посланні до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки» глава Української держави визначив стрижнем стратегії економічного та соціального розвитку України на наступне десятиріччя практичну реалізацію завдань, пов'язаних зі створенням внутрішніх передумов для набуття Україною повноправного членства в ЄС⁶.

14 червня 2004 р. Рада ЄС ухвалила Стратегічний документ щодо Європейської політики сусідства, який передбачає: переведення відносин із площини співробітництва у площину інтеграції, зокрема шляхом залучення країн-партнерів до внутрішнього ринку ЄС, підвищення рівня та інтенсивності політичного діалогу, стимулювання інвестицій, економічного зростання та скорочення рівня безробіття як результат послідовного усунення торгових бар'єрів, уніфікації законодавства в торговельній сфері та взаємного відкриття

⁵ Дмитренко Г. Особливості гармонізації податкового законодавства в контексті вимог Європейського Союзу // Вісник НАДУ. — 2003. — № 4. — С. 238.

⁶ Стан та перспективи розвитку відносин між Україною та Європейським Союзом (аналітично-довідковий матеріал) // Безпека життєдіяльності. — 2005. — № 7. — С. 4–7.

економік, значне збільшення фондів для фінансування реалізації заходів, включаючи запровадження нових фінансових інструментів, надання технічної допомоги та ін.

Нині головна політична лінія ЄС полягає у розбудові стосунків з Україною в рамках Європейської політики сусідства, базуючись на схваленому 21 лютого 2005 р. Плану дій Україна – ЄС, який передбачає рух у напрямі спрощення візового режиму та створення зони вільної торгівлі. Стратегічною метою України є підвищення національних стандартів життя і демократичних засад до рівня європейських, що сприятиме вступу нашої країни до ЄС⁷.

Але з іншого боку, внутрішньополітичні події в Україні, участь України в економічних інтеграційних процесах на теренах СНД, а відтак недовіра до прагнень України інтегруватися в європейський простір, політична невизначеність та внутрішні негаразди ведуть до того, що держави-члени ЄС у переважній більшості не готові визнати прагнення України до членства в ЄС.

Отже, політична визначеність України, а також реформи та «підтягування» української економіки до європейських стандартів є найважливішим, першочерговим завданням України з її амбітною метою членства в ЄС. На новому етапі розвитку визначальним завданням держави є створення сприятливих інституційних передумов для реалізації завдань європейської інтеграції та утвердження в Україні соціальноорієнтованої структурно-інноваційної моделі розвитку⁸. На спільній пресконференції з міністром закордонних справ України Борисом Тарасюком, що відбулась у червні 2005 р., Верховний представник ЄС Хав'єр Солана зазначив, що в Україні відбувається позитивний політичний та економічний розвиток, а також підкреслив важливість для України членства у Світовій організації торгівлі, оскільки це відкриє шлях Україні до світової економіки. На його переконання, хоча вступ

⁷ Дмитренко Г. Особливості гармонізації податкового законодавства в контексті вимог Європейського Союзу // Вісник НАДУ. — 2003. — № 4. — С. 238.

⁸ Дмитренко Г. Особливості гармонізації податкового законодавства в контексті вимог Європейського Союзу // Вісник НАДУ. — 2003. — № 4. — С. 238.

до СОТ принесе певні проблеми, але позитиву в цьому набагато більше ніж негативу⁹.

Особливого значення нині набуває оцінювання можливостей економіки України адаптуватися до умов СОТ і захист економічних інтересів українських товаровиробників, зокрема сільськогосподарської продукції¹⁰. Для України дослідження особливостей реалізації вимог СОТ щодо лібералізації та протекціонізму у сфері зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією дуже актуальне, оскільки інтеграція нашої держави у світовий економічний простір дедалі більше має набувати рис керованого державного процесу трансформації сільського господарства на засадах СОТ¹¹.

Вступ до СОТ, інтеграція вітчизняного аграрного ринку у світовий продовольчий ринок передбачають трансформацію системи підтримки та регулювання розвитку аграрного сектора України. Заходи мають орієнтуватися на ті, що дозволяє СОТ (так звана «зелена скринька» – заходи державної підтримки, що не спричиняють викривлення конкуренції, не спрямовані на підтримку цін виробників і є незабороненими, а саме: наукові дослідження, інформаційно-консультаційне обслуговування; сприяння збуту сільгосппродукції, контроль безпеки продуктів, ветеринарні та фітосанітарні заходи; вдосконалення інфраструктури, тощо), і менше – на заборонені чи обмежені («блакитна» та «жовта» скриньки: дотації на продукцію тваринництва і рослинництва, компенсація витрат, цінова підтримка, пільги і т.ін.). Аналіз обсягів і структури заходів із державної підтримки аграрного сектора України свідчить, що рівень їхньої відповідності вимогам СОТ ще надто низький і необхідна значна їх адаптація до міжнародних стандартів¹².

Але спробуємо оцінити справжні, об'єктивні переваги та проблеми вступу України до СОТ та ЄС у контексті бачення цього питання очима аграрія, селянина. Першою об'єктивною

⁹ Власов В. І., Саблук Р. П. Проблеми вступу України до Європейського Союзу // Економіка АПК. — 2005. — № 2. — С. 132—137.

¹⁰ Стукач Т. М. Аграрний протекціонізм і вільна торгівля при вступі до СОТ // Економіка АПК. — 2005. — № 3. — С. 146.

¹¹ Білозір Л. М. Деякі аспекти до вимог ГАТТ/СОТ щодо лібералізації і протекціонізму у сфері зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією // Економіка АПК. — 2005. — № 8. — С. 146.

¹² Кондратюк О. І. Підвищення конкурентоспроможності виробництва сільськогосподарської продукції // Економіка АПК. — 2005. — № 10. — С. 109.

проблемою для українського села стає низька конкурентоспроможність товарів та послуг порівняно з аналогічною продукцією європейських країн. Конкурентоспроможність товарів ЄС підтримується завдяки таким механізмам: технічні стандарти, санітарні та фітосанітарні норми, а також фінансова підтримка аграрного сектора з бюджету ЄС та окремих країн. Швидке відкриття внутрішнього ринку може привести до поширення експансії європейських товарів на український ринок. Це, в свою чергу, може зумовити ще більше поглиблення кризи аграрного сектора економіки та банкрутство вітчизняних сільськогосподарських підприємств.

Серйозною проблемою є і нерівномірність розподілу благ між країнами та регіонами. Найбільші конкурентні переваги від усунення торговельних бар'єрів у світовій торгівлі зазвичай отримують економічно більш розвинуті країни. І хоча формально декларуються рівні можливості для кожного учасника, транснаціональні компанії та підприємства розвинутіших країн мають значно вищий потенціал та більші можливості впливу на ринки. Крім того, умови фінансування – різні для нових країн-членів ЄС. Найуразливішим стає саме сільське господарство тих країн, що не подолали ще кризи та депресії агропродовольчих секторів.

Інша, не менш важлива, проблема, яка обговорюється українськими сільгоспвиробниками, – це продаж землі іноземцям. Справді, згідно з Римською угодою, будь-який інвестор з іншої країни спільноти має право на придбання землі в тій країні, яка є привабливою для його бізнесу. Поки що в Україні діє власний моніторинг продажу землі, що зумовлено намаганням не допустити скуповування земель за безцінь. Існують і інші побоювання українських аграріїв та політиків щодо вступу до СОТ та ЄС, але ці – найголовніші, вони найчастіше дискутуються. Спробуємо проаналізувати ці проблеми з огляду на досвід країн, що є новими членами ЄС.

Досвід інтегрування нових членів до ЄС

На нашу думку, Україні доцільно вивчати досвід Польщі як близької географічно та економічно країни. Крім того, Україна як східний сусід Польщі є винятково вигідним потенційним партнером для економічного співробітництва. Ключового значення набуває і транскордонне співробітництво як одна з транзитних форм інтеграції України до ЄС. Членство Польщі в Європейському Союзі не є тривалим, проте вже минув певний час та відбулися зміни в економіці й аграрному секторі зокрема, які дозволяють проаналізувати минулий та сучасний його стан та зробити прогнози співробітництва саме України із ЄС.

Перед вступом до ЄС серед сільськогосподарських культур домінували зернові, які становили 77 % від загального обсягу та займали площу у 8,2 млн га. Поголів'я великої рогатої худоби обчислювалося 5,5 млн голів, поголів'я свиней — 18,9 млн¹³. Сільгоспвиробництво не мало достатніх інвестицій і не забезпечувало задовільної рентабельності та доходу порівняно з іншими галузями польської економіки. Фінансовий стан більшості підприємств не давав можливості проводити інвестиції та стабільно розвиватися. Водночас сільське господарство країн Євросоюзу отримувало велику (порівняно з польським) фінансову допомогу в рамках Єдиної сільськогосподарської політики ЄС.

У зв'язку з цим перспектива поширення Євросоюзу викликала серйозні побоювання з боку виробників сільгосппродукції та її переробників. Невирішеними залишалося багато питань: якими будуть економічні умови, які виробничі галузі стануть рентабельними, а які збитковими, як зміниться розмір витрат на виробництво, зросте чи знизиться рентабельність сільгоспвиробництва. Скептики попереджали, що Польща стане донором ЄС, ціни значно зростуть, а польське фермерство буде знищено через надходження дешевших продуктів із Заходу. Навіть прихильники вступу до ЄС вважали, що перші роки членства будуть важкими.

¹³ Венгляжи К., Береза М. Экономические последствия торговли сельхозтоварами в Польше после её вступления в ЕС // Економіка АПК. — 2005. — № 2. — С. 126—132.

В результаті вступу Польщі до Євросоюзу у рамках реалізації соювної політики польське сільське господарство отримує з бюджету ЄС в 2004–2006 роках близько 7,2 млрд євро. Ця сума більше ніж удвічі перевищує бюджетні витрати на сільське господарство у 2002 році. Згідно із статистичними даними, ВВП Польщі в 2004 р. досяг 224,3 млрд доларів США, тобто майже 6 тис. доларів на одного жителя. Для порівняння: аналогічні показники для України становлять 68,3 млрд і 1439 доларів¹⁴. Середньомісячна зарплата у Польщі становить на сьогодні 679 доларів, пенсія – 310¹⁵.

Польщі вдалося отримати кошти для інтервенції на ринку та розвитку експорту сільгосппродукції. Уперше за останні 10 років країна стала потужним експортером продовольчих товарів до країн ЄС, профіцит у торгівлі сільгосптоварами сягнув 500 млн євро. Польські експортери отримали доступ до найбільших країн ЄС – таких, як Португалія, Кіпр, Ірландія. Це є результатом скасування мита й інших бар'єрів, які обмежували доступ до ринків ЄС. Членство в ЄС відкрило також і східні ринки для польських товарів. Прогрес стався насамперед завдяки доплатам до експорту та рівним умовам конкуренції з експортерами із інших країн ЄС.

Аграрії стали основними одержувачами допомоги ЄС: у 2004 р. вони одержали 445 млн євро. Загалом за посередництва Агентства реконструкції та модернізації сільського господарства польські селяни до кінця 2006 року повинні отримати з бюджету Євросоюзу 9 млрд євро. Це все сприяло зростання доходів великих господарств на 74 %, а решти – на третину.

У Польщі також існує Програма розвитку сільських регіонів, яка передбачає підтримку господарств, які перебувають у несприятливих регіонах. Доплати для господарств, розміщених на територіях з несприятливими умовами господарювання, компенсують вищу собівартість виробництва їхньої сільгосппродукції. Такий механізм стимулювання повинен запобігти відтоку робочої сили та втраті аграрної спеціалізації регіонів.

¹⁴ Україна у цифрах. 2004 рік. Державний комітет статистики України. За ред. О. Г. Осауленка. — К.: Консультант, 2005. — 260 с.

¹⁵ Харенко В. Я б в аграрії пішов... аби жив у Польщі // Пропозиція. — 2005. — № 7. — С. 40—42.

Польщі вдалося отримати пільги на перехідний період для пристосування до норм ЄС молочних господарств, молочних заводів та м'ясопереробних підприємств. Встановлено ліміт молочної продукції, який дозволяє розвивати цей сектор у найближчі роки; встановлено також фінансові премії для тваринницької галузі. Польща отримала ліміти на виробництво цукру: для забезпечення потреб внутрішнього ринку та експортний ліміт.

Це лише деякі форми допомоги селу, що діють у Польщі після її вступу до ЄС. Але існує і багато інших, пов'язаних передусім із генеральним напрямом розвитку сільського господарства країни. Це і допомога в техніко-технологічному розвитку, в облаштуванні доріг для сільськогосподарського транспорту, в навчанні сільгоспвиробників та розвитку дорадчих служб.

Позитивні результати зазначених заходів підтверджують дані Інституту економічного розвитку Головної торгової школи. Так, кількість «фермерських сімей, що із побоюванням дивляться у майбутнє» зменшилася з 19 % у липні 2003 р. до 13 % у липні 2004 року. Водночас збільшилася кількість «сімей, що з надією дивляться у майбутнє» з 14 до 21,5 %. Кількість фермерських господарств з доходами, що зростають, зросла з 21 % до 32 %¹⁶.

Тож зробимо висновки:

- приєднання до ЄС дало Польщі передусім фінансові вигоди. Передавши до Брюсселя як внесок майже 1,3 млрд євро, Польща отримала допомогу, яка перевищує 2,5 млрд євро;

- зростання цін на деякі сільгосппродукти, насамперед яловичину, свинину та молоко в перші місяці членства Польщі в ЄС є свідченням конкурентоспроможності польських продуктів на європейському ринку, а також довіри споживача до їх якості. Слід відзначити, що зросли споживчі ціни і на основні продукти харчування, але, зважаючи на дедалі вищий рівень доходів населення, це не є великою проблемою;

¹⁶ Венгяжи К., Береза М. Экономические последствия торговли сельхозтоварами в Польше после её вступления в ЕС // Економіка АПК. — 2005. — № 2. — С. 126—132.

- завдяки скасуванню мита спостерігаються позитивні зміни в зовнішній торгівлі сільгосппродуктами, особливо з країнами ЄС;

- позитивні результати дали інвестиції в переробні підприємства, завдяки яким виробництво на польських молочних заводах і м'ясопереробних підприємствах вже відповідає санітарним нормам Євросоюзу.

Отже, ми бачимо, що між Україною та Польщею до вступу її в ЄС є багато спільного: Україна, як і Польща, є аграрною державою, значна частка в продукції сільського господарства належить виробництву зернових культур (27,7 %), картоплі та овочів (23,4), продукції тваринництва (35,7 %), зокрема молока (13,8 %), худобі та птиці (16,7 %) ¹⁷. Нині маємо змогу проаналізувати та спрогнозувати, які саме переваги може отримати Україна від вступу до ЄС – головне – зрозуміти, що повинна Україна зробити сама, щоб стати привабливою для Євросоюзу.

Актуальні напрями євроінтеграції України в аграрній сфері

Проблема низької конкурентоспроможності, на наш погляд, має розв'язуватися саме нині як виробниками сільгосппродукції, так і за допомогою держави. Підвищити виробництво навіть завдяки чіткому дотриманню технологій, безперечно, може кожен фермер чи господарство. Держава також повинна подбати про забезпечення гарантованого доходу сільгоспвиробникам, сприяти збуту сільгосппродукції; заздалегідь вирішувати питання цін на енергоносії; збільшити фінансування переобладнання підприємств новітніми технологіями, опікуватися вдосконаленням соціальної інфраструктури села. Тобто слід розпочати використання засобів, що не є забороненими СОТ і ЄС. До речі, привертає увагу стрімке зростання рейтингу конкурентоспроможності естонської сільськогосподарської продукції. Ця країна приєдналася до СОТ 1999 року, але із самого початку виділялась серед інших країн з перехідною економікою відкритістю внутріш-

¹⁷ Україна у цифрах. 2004 рік. Державний комітет статистики України / За ред. О. Г. Осауленка. — К.: Консультанг, 2005. — 260 с.

нього ринку та майже цілковитою від підтримки своїх сільськогосподарських виробників. Нині Естонія має найбільший потенціал зростання конкурентоспроможності серед країн із перехідною економікою. Вступ України до ЄС є потужним стимулом здійснення реформ в аграрній та інших галузях економіки. А ринкова конкуренція завжди сприятиме зростанню загальної ефективності економіки, підвищенню якості товарів і послуг. Крім того, необхідно запроваджувати на українських сільгосппідприємствах європейські технічні правила, норми та стандарти, що є об'єктивною і необхідною умовою вступу України до ЄС.

Щодо продажу землі іноземцям, для України є важливим досвід країн – нових членів ЄС. Наприклад, Угорщина спромоглася домогтися не лише мораторію на 7 років на купівлю землі іноземцями, а й можливого продовження цього терміну ще на 3 роки, що буде можливим у тому разі, якщо протягом дії основного терміну вартість землі залишиться нижчою порівняно з іншими країнами ЄС. А коли іноземець мешкає в Угорщині понад три роки і має намір виробляти сільськогосподарську продукцію, то він може купити сільськогосподарські угіддя¹⁸. Безсумнівно, це буде важливо і для України, яка має близько 42 млн га сільськогосподарських угідь, зокрема понад 33 млн га ріллі. Крім того, відомо, що в Римському договорі діє ще стаття 295, яка передбачає суверенне право кожної країни розпоряджатися власною землею будь-якого призначення. Але цим правилом користуються тільки старі члени ЄС, на нових членів воно поки не поширюється. Таким чином, Україна, яка має найкращі й найпривабливіші землі у Європі, повинна домагатися того, щоб зазначена стаття Римського договору була чинною і для неї. Нинішній внутрішній моніторинг на продаж землі повинен діяти доти, поки в Україні земля не буде введена в обіг як капітал і не одержить свою реальну ціну. У майбутньому для запобігання спекуляціям, які можуть призвести до вилучення з виробництва великих площ ріллі, можна використовувати зобов'язання нового власника продовжувати виробництво продукції з накладенням великих штрафних санкцій у разі хоча б частко-

¹⁸ Власов В. І., Саблук Р. П. Проблеми вступу України до Європейського Союзу // Економіка АПК. — 2005. — № 2. — С. 132—137.

вого вилучення землі із виробництва, а також використання прогресивної системи оподаткування у разі продажу землі.

Україна, на нашу думку, має право розраховувати на фінансову допомогу із бюджету ЄС на підтримку сільського господарства, дотації регіонам з несприятливими умовами господарювання для запобігання знелюднення цих країв, а також дотації на охорону природного середовища з метою стабілізації ведення господарства на територіях, що охороняються або деградують. У разі позитивного розв'язання цих питань Україна отримає допомогу на рівні польського села, ми в даному разі отримаємо значні переваги: теперішня проблема ввозу більш дешевого м'яса, цукру та зерна з тієї ж таки Польщі вирішиться внаслідок зникнення цінової диспропорції на аналогічну продукцію в сусідніх країнах; відбудеться наповнення внутрішнього ринку власними продуктами і, можливо, збільшиться експорт тих самих продуктів, які нині ми змушені ввозити.

Наступною перевагою від вступу до ЄС є відміна мита та квот, які перешкоджають експорту й імпорту сільськогосподарських товарів. На сьогодні у торгівлі ЄС з Україною існують квоти на ввезення в країни Євросоюзу практично всієї продукції рослинного походження, а наша м'ясна, молочна та інша харчова продукція стикається з бар'єрами щодо її сертифікації в країнах ЄС. Відміна мита і квот, з одного боку, відкриє доступ іноземних товарів на внутрішній ринок України, однак, з іншого — полегшить доступ українських товарів на внутрішні ринки європейських країн, а отже, збільшить наш експорт. Експортний потенціал сільськогосподарської продукції України досить значний і тепер, але він може (і повинен) ще зростати. Великі експортні можливості аграрний сектор має щодо молока та молокопродуктів, м'яса й м'ясопродуктів, насіння соняшнику¹⁹. Українське зерно, цукор, вина Криму, та інше — продукція, що і нині відома в усьому світі та має високий експортний потенціал.

Ще один цікавий елемент — це розпочата в 1992 році робота ЄС щодо створення системи реєстрації та охоро-

¹⁹ Жук М. В. Комерційні відносини України: організація зовнішньої торгівлі: Підручник. — Чернівці: Рута, 2004. — С. 233.

ни назв регіональних і традиційних виробів. Через зазначену систему ЄС гарантує споживачу високу якість і дотримання багатовікових рецептур, на основі яких ці продукти виробляються²⁰. Україна з її великим розмаїттям національних страв у різних регіонах просто зобов'язана розпочати роботу з реєстрації національних продуктів, що сприятиме просуванню їх на ринок ЄС та підвищенню попиту.

Вступ до ЄС стане важливим чинником залучення прямих іноземних інвестицій до сільського господарства України. На початок 2005 року інвестиції з країн ЄС до України становили 61,2 % від загального обсягу інвестицій²¹. І в цілому можна очікувати поліпшення інвестиційного клімату внаслідок запровадження стабільних, прозорих і передбачуваних правил, що будуть обумовлені членством України в СОТ.

Існує ще багато переваг, які може отримати Україна, вступивши до ЄС. Це стосується і запозичення досвіду господарювання з інших країн ЄС, використання селекційного матеріалу у рослинництві та тваринництві, що збільшить урожайність і продуктивність, доступ до сучасних технологій, які сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної продукції. Не менш важливою перевагою є відкриття кордонів, залучення туристів (а це є розвиток культурної спадщини України, розвиток «зеленого туризму», який, без сумніву, поліпшить економіко-соціальне становище українського села) тощо.

Отже, ми бачимо, що переваги від вступу України до Європейського Союзу досить значні і варті того, щоб розпочати роботу з реформування сільського господарства, створення відповідної інфраструктури ринку, доопрацювання національного законодавства згідно з правилами та вимогами ЄС стосовно ветеринарії, зоотехніки, виробництва та якості продукції харчування, гармонізації чинних норм якості з європейськими стандартами тощо.

При цьому відомо, що допомога з боку ЄС (наприклад, Польщі) на підтримку трансформації сільського господарства до зовнішніх економічних умов, що змі-

²⁰ Рибак С. О. Розвиток інтеграційної стратегії України // Фінанси України. — 2004. — № 4. — С. 30—33.

²¹ Україна у цифрах. 2004 рік. Державний комітет статистики України. За ред. О. Г. Осауленка. — К.: Консультант, 2005. — 260 с.

нжувалися, розпочалася ще 1991 року. Тобто потрібно вже нині ставити питання, щоб розпочати такі програми і в Україні. Попередньо Європейська комісія опрацювала для кожної країни документ «партнерство для вступу», в межах якого за консультацією із зацікавленою країною були визначені конкретні цілі та пріоритети підготовки країни до вступу в ЄС. І потім урядами відповідних країн розроблялися Національні програми підготовки до інтеграції в ЄС, основним завданням яких була саме гармонізація правової та нормативної баз, пристосування їх до вимог ЄС²², створення активно діючої системи консалтингу та дорадництва, поступове впровадження нової системи ідентифікації, реєстрації та класифікації господарських тварин (що, до речі, вже розпочалося в Україні), приготування до прийняття нових правил зовнішньої торгівлі, розробка і прийняття системи прямих дотацій у рослинництві та тваринництві тощо²³.

Отже, на шляху до ЄС Україні у сфері сільського господарства потрібно погодити широкий спектр питань і провести значний обсяг роз'яснювальної роботи щодо з'ясування країнами – членами ЄС особливостей сільського господарства країни, її сільської місцевості з метою погодження напрямів виробництва з урахуванням потреб аграрного ринку ЄС за мінімізації збитків для АПК України та її населення.

Переваги та недоліки ЄП для агропромислового сектора

Інтеграція української економіки має бути спрямована не тільки на захід, але також і на схід. І це питання не стільки амбіцій окремих політиків, скільки об'єктивного погляду на економічний стан України сьогодні. Передовсім потрібно нагадати, що частка українського експорту до Росії становить 18 % (2004 р.), усього в країні СНД – 26,2 % (2004 р.)²⁴.

²² Указ Президента України «Про стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004–2015 роки». — К. — 28.04.2004. — № 493/2004.

²³ Власов В. І., Саблук Р. П. Проблеми вступу України до Європейського Союзу // Економіка АПК. — 2005. — № 2. — С. 132–137.

²⁴ Україна у цифрах. 2004 рік. Державний комітет статистики України / За ред. О. Г. Осауленка. — К.: Консультант, 2005. — 260 с.

Крім того, країни СНД є основними споживачами української сільськогосподарської продукції, на які припадає третина експорту сільськогосподарської продукції²⁵. Росія була і, безумовно, повинна залишитись стратегічним економічним партнером України. Те саме стосується й інших країн СНД. Усі ці держави поєднує не тільки єдине минуле, а й сьогодення. Про всі ці країни можна сказати, що, безповоротно втрапивши частину економічного потенціалу, колишні республіки не змогли адаптуватися до вимог світового ринку. Економічні реформи супроводжувалися занепадом виробництва, зниженням рівня життя населення. У сукупності ці країни мають найбагатший природний та економічний потенціал, але він використовується не завжди раціонально, і інтеграція як спосіб спільного господарювання не дозволяє переломити негативні тенденції деформації відтворювальних процесів, ефективно використовувати матеріально-технічні, науково-дослідницькі та кадрові ресурси для економічного зростання окремих країн і всього СНД. У цілому ВВП країн СНД протягом 1991–2003 рр. знизився на 30 %, у тому числі продукція сільського господарства – на 28 %, інвестиції в основний капітал – на 65 %. Практично жодна з країн СНД не досягла дореформеного рівня ключових економічних параметрів. І як наслідок – прискорено розвиваються добувні галузі, що перетворює ці країни у сировинні сегменти світового ринку.

На шляху окремого господарювання виникли субрегіональні політичні та економічні угруповання, народжені завдяки різновекторній зовнішній стратегії. Одна з них – ЄП – Єдиний економічний простір, до якого ввійшли Росія, Білорусія, Казахстан, Україна.

У Москві президентами України, Росії, Білорусії, Казахстану 23 лютого 2003 року було задекларовано наміри про створення в межах цих країн Єдиного економічного простору. Це означало, що країни-учасниці погоджуються у майбутньому проводити єдину зовнішньоекономічну і міграційну політику й згодом погодяться передати частину своїх повноважень наднаціональному органу²⁶.

²⁵ Жук М. В. Комерційні відносини України: організація зовнішньої торгівлі: Підручник. — Чернівці: Рута, 2004. — С. 233.

²⁶ Рибак С. О. Розвиток інтеграційної стратегії України // Фінанси України. — 2004. — № 4. — С. 30–33.

Реалізація ідеї створення ЄЕП передбачає поступовий, різношвидкісний і різнорівневий рух, що дає можливість іншим країнам у певний час приєднатися до цього процесу. Тексти Угоди передбачають об'єднання митних територій країн, проведення єдиної зовнішньоторгівельної і грошово-кредитної політики в галузі тарифного та нетарифного регулювання, формування спільного митного тарифу, уніфікацію торговельних режимів щодо третіх країн і скасування митного оформлення та митного контролю на внутрішніх кордонах.

Вступ України до ЄЕП має позитивно позначитися на економіці держави насамперед завдяки подальшій лібералізації зовнішньої торгівлі. Це також передбачає зняття митних тарифів на імпорт енергоносіїв країнами-учасницями, що має вплинути на зменшення ціни енергоносіїв для України. Отже, поглиблення процесу інтеграції до Єдиного економічного простору має позитивно вплинути на збільшення обсягу виробництва продукції, зростання експорту української продукції на ринки країн, що приєднуються до ЄЕП (насамперед до Росії) та скорочення витрат на антидемпінгові розслідування, зняття квот і скорочення тарифних бар'єрів для експорту української продукції. Від цього передусім мають отримати значну перевагу підприємства, зорієнтовані на зовнішні ринки.

Окрім розширення ринків збуту української продукції найважливішим економічним чинником для України, як уже зазначалося, має стати зменшення цін на енергоносії, що дасть змогу значно скоротити витрати на виробництво продукції та привести до перерозподілу структури витрат у бік збільшення витрат на оплату праці і відповідного збільшення доходів населення. Це, в свою чергу, зумовить зростання витрат на купівлю товарів і послуг, що позитивно вплине на збільшення внутрішнього платоспроможного попиту. Водночас зростання доходів населення приведе і до збільшення заощаджень, що вплине на розвиток банківської системи.

Збільшення прибутків підприємств і перерозподіл структури витрат на виробництво продукції разом з акумуляцією коштів у банківських установах має привести до значного зростання інвестицій в економіку України за рахунок внутрішніх джерел. А ще вступ до Єдиного економічного простору за високих темпів еко-

номічного зростання, які нині демонструє Україна, має суттєво поліпшити інвестиційний клімат і збільшити іноземні інвестиції в Україну, насамперед за рахунок російського капіталу (на початок 2005 року інвестовано в Україну з країн ЄЕС 6,2 %) ²⁷. Отже, поліпшення зовнішньоекономічної кон'юнктури поряд зі збільшенням платоспроможного внутрішнього попиту і зростанням інвестиційного попиту мають прискорити темпи економічного зростання в Україні.

Деякі аналітики вважають, що реалізація вищенаведених заходів передбачає створення саме митного союзу й унеможлиблює реалізацію стратегічних завдань Президента України щодо курсу України на європейську інтеграцію, створення митного союзу з ЄС та вступ до СОТ. Проте в Концепції окремим розділом виписано взаємодію ЄЕС зі Світовою організацією торгівлі, де передбачено створення механізму узгодження позицій із проведенням переговорів щодо вступу до СОТ з урахуванням можливостей різнорівневої та різношвидкісної інтеграції. Держави-учасниці мають право самостійно обирати конкретні форми механізму узгодження позицій під час проведення таких переговорів. При цьому в разі вступу однієї з держав-учасниць до СОТ раніше за інших така країна має сприяти якнайшвидшому приєднанню й інших, проте це не дає права диктувати вимоги решті. До того ж, Україна запевняє, що всі угоди в межах ЄЕС відповідають та будуть відповідати й базуватися на нормах СОТ. Тобто наша держава може самостійно проводити зовнішню політику. Крім того, світова практика переконує, що багато країн поряд із членством у ЄС входять і до СОТ та інших економічних угруповань. У цьому контексті дуже привабливим видається рух України в бік економічної інтеграції з тими партнерами, які на сьогодні мають можливості й бажання до такої інтеграції ²⁸.

До усунення перешкод для взаємної торгівлі з державами колишнього СРСР Україна прагнула з перших пострадянських років, коли наші підприємства надовго зупинилися внаслідок руйнації економічних зв'язків. У формуванні ЄЕС беруть участь економіч-

²⁷ Україна у цифрах. 2004 рік. Державний комітет статистики України // За ред. О. Г. Осауленка. — К.: Консультант, 2005. — 260 с.

²⁸ Рибак С. О. Розвиток інтеграційної стратегії України // Фінанси України. — 2004. — № 4. — С. 30—33.

но найбільш розвинуті держави СНД, учасники мають значні потенційні можливості економічної взаємодії один з одним. Але необхідно зауважити, що соціально-економічні показники розвитку країн-учасниць ЄЄП різні, і Україна має не найкращі з них. Так, ВВП на душу населення в 2003 році для України становив 1036 доларів (1439 в 2004 р.), для Росії цей показник в 2003 р. дорівнював 2986 дол. Номінальна заробітна плата в 2003 р. для України і Росії становили, відповідно, 86,7 та 179,2 дол²⁹.

ЄЄП розглядається Україною як інструмент виконання економічних завдань і стимулювання подальшого розвитку національної економіки. В рамках ЄЄП вона передусім передбачає створення зони вільної торгівлі без обмежень, що зняло б перешкоди на шляху поставання української продукції до Росії, розширило її можливості щодо просування капіталів, послуг, робочої сили. Україна чітко сформулювала свої зовнішньополітичні пріоритети – інтеграція в європейські економічні та політичні структури. Тому далі зони вільної торгівлі в рамках Угоди про формування ЄЄП вона просуватися не збирається. До того ж, Україна поки що не готова до створення наднаціонального органу управління, бо, на думку деяких політиків, це може загрожувати національному суверенітету України. Але це не влаштовує Білорусію, яка наполягає на однаковому темпі інтеграції та спільному розв'язанні проблем.

Створення ЄЄП передбачає еволюційний шлях входження у світове співтовариство та поступовий допуск на внутрішній ринок країн-учасниць ЄЄП іноземного капіталу та сучасних технологій. Це дозволить підвищити рівень розвитку виробничих сил, сформувати прогресивну структуру економіки, налагодити випуск якісної продукції. На нашу думку, це розумна позиція, оскільки для України повинен бути адаптаційний період пристосування до стандартів країн ЄС. Але ж чому ми повинні нехтувати сучасними технологіями, фінансовою допомогою та іноземними інвестиціями, якщо є можливість їх використовувати. Експерти прогнозують, що в найближчі роки країни СНД не будуть спроможні

²⁹ Шумский Н. Единое экономическое пространство Беларуси, России, Казахстана и Украины: проблемы и перспективы // Вопросы экономики. — 2005. — № 8. — С. 114—123.

забезпечити випуск високотехнологічної продукції та збут її поза зоною свого економічного простору. А тому і пристосування виробництва до умов світового ринку та підвищення його конкурентоспроможності відбуватимуться досить повільними темпами.

Безсумнівним позитивом ЄП вважається захист внутрішнього ринку цукру та підтримка вітчизняних виробників через заборону ввозу на територію ЄП тростинного цукру-сирцю. Справді, цукрове виробництво України перебуває у вкрай занедбаному стані, а відтак, чи спроможна допомогти тільки заборона імпорту? В Європі готуються до цукрової реформи, яка значно зменшить обсяги виробництва європейських цукроварень. І великі іноземні компанії вже тепер готові вкласти значні кошти в модернізацію наших підприємств. Аналітики світового ринку цукру свідчать, що коли вже нині почати активно інвестувати у цукрову галузь України, то через два-три роки можна повністю відродити той її потенціал, який вона мала в часи Радянського Союзу. А відтак примножити його і на четвертий-п'ятий рік продукувати близько 8 млн тонн цукру. Тому й не зовсім привабливим здається для України «захист» від іноземного капіталу.

Тож можна зробити висновок, що країни-учасниці ЄП є дуже важливими стратегічними партнерами України. Експортно-імпортним операціям саме з цими країнами належить велика частка у зовнішній економіці України. Створення зони вільної торгівлі справді позитивно позначиться на аграрному секторі української економіки. Не менш важливими є культурні зв'язки між нашими країнами. З цього приводу створення митного союзу також є дуже корисним для усіх країн-партнерів. І тому угода про ЄП має існувати в тих межах, які не суперечать Конституції України, чинному законодавству та міжнародним угодам.

Висновки

Оцінивши переваги та недоліки кожного з векторів міжнародної інтеграції України, спробуємо підсумувати ці дані та зробити висновки, який напрям найбільш корисний для України і де вона отримає більше переваг.

1. Збільшення експорту – очікується в будь-якому напрямі інтегрування української економіки. Країни ЄЄП імпортують значний відсоток продукції аграрного комплексу України і не має сумнівів, що така продукція, як цукор, м'ясо, картопля, молочні вироби, користується значним попитом в країнах СНД і має міцний експортний потенціал (хоча б на рівні 90-х років). Але слід пам'ятати, що за західним кордоном України, починаючи з території Польщі, країн Балтії, Словенії, Угорщини, перебуває найбільший та найплатоспроможніший ринок світу. До речі, там нині реалізується 36 % українського експорту. Інтеграція з ЄС відкриває нові ринки у найдальших країнах Європи.

2. Зниження (відміна) мита та квот – дає як позитивні, так і негативні результати. Експортерам це вигідно, але існує можливість постачання на український ринок продукції низької якості, а також продукції за цінами нижчими, ніж аналогічна українська продукція. І якщо країни ЄЄП у межах своєї зони мають можливість обмежити небажаний імпорт з інших країн світу, то в разі вступу до СОТ чи ЄС Україні необхідно буде захищати свої інтереси на зовнішньому ринку. Але водночас у країнах ЄС та інших державах існує занадто жорсткий торговельний режим з митом, яке більше ніж у три рази перевищує чинне на внутрішньому європейському ринку. Від дискримінації торгово-економічних відносин з третіми країнами члени ЄЄП втрачають приблизно 2–3 млрд доларів щорічно. Тому, на нашу думку, в разі підвищення конкурентоспроможності українських товарів більше преференцій Україна отримає саме від інтеграції з ЄС.

3. Необхідність упровадження технічних і ветеринарних норм та стандартів – існує як при вступі до ЄС, так і для продовження взаємовідносин з ЄЄП. У такий спосіб держави контролюють доступ товарів на національні ринки. Ці норми та стандарти продиктовані об'єктивним прагненням до охорони здоров'я населення, захисту тваринного та рослинного світу, екологічної безпеки в умовах збільшення маси нових товарів, вживання яких приводить до негативних наслідків. Учасники ЄЄП прагнуть адаптувати національні правові акти згідно з вимогами СОТ. Тому Україна повинна зробити те саме якнайшвидше задля своєї безпеки та унеможливлення шантажу з боку будь-яких держав.

4. Конкуренентоспроможність продукції – звичайно, на російському чи білоруському ринках, українська сільськогосподарська продукція на даний момент є достатньо конкурентоспроможною. Потрапляючи виході на європейські ринки, продукція українських сільгоспвиробників (особливо це стосується особистих господарств) стає менш конкурентоспроможною. Але, дивлячись у перспективу, за умови державної підтримки та бажання самого сільгоспвиробника, вступ до ЄС надає більший потенціал зростання конкурентоспроможності, бо високі вимоги зобов'язують до більш високої якості. Тобто ця інтеграція є потужним стимулом здійснення реформ в аграрному секторі економіки.

5. Інвестиції – на початок 2005 року Україна мала інвестованими в свою економіку 8353,9 млн дол. З них інвестиції з країн ЄП становили 6,2 %, водночас інвестиції європейських країн – 61,2 %. Тому прогнозувати, який з інтеграційних процесів принесе Україні більші інвестиції, досить легко. До того ж, необхідно пам'ятати про програми ЄС підтримки сільського господарства, до речі, деякі з них вже дістають застосування в аграрному секторі України. Наприклад, вже розпочато Проект «Поліпшення систем логістики та маркетингу для малих та середніх підприємств у сільському господарстві», метою якого є підвищення доходів приватних фермерів, малих і середніх підприємств, підвищення соціального та економічного добробуту сільського населення.

Отже, можна зробити висновок, що курс на євроінтеграцію має здійснюватись і надалі за умови дотримання національних економічних інтересів. Політика уряду вже нині повинна враховувати економічні інтереси підприємств агропромислового комплексу. Першочерговими повинні стати питання розвитку соціальної інфраструктури українського села, підвищення конкурентоспроможності продукції, вирішення земельного питання, розвитку консалтингових та дорадчих служб у сільському господарстві, тобто політика захисту внутрішнього ринку має ґрунтуватися на дотриманні стратегічного курсу на поетапну лібералізацію зовнішньоекономічних зв'язків саме в тих сферах, де з'являються конкурентні переваги.

Поміж тим очевидно, що, не зважаючи на оголошений курс України до ЄС, для неї життєво необхідні розви-

ток торгівлі та просування своїх товарів на ринки Росії, Білорусії, Казахстану та інших країн СНД. Бо у короткостроковому періоді саме ці країни є першими споживачами української сільськогосподарської продукції.

Не повинні ми зволікати з удосконаленням нормативно-правової бази згідно з вимогами ЄС, розробкою санітарних та ветеринарних норм і стандартів, а також з посиленням контролю за якістю та безпекою сільськогосподарської продукції – тобто з досягненням відповідності копенгагенським критеріям ЄС – необхідним умовам нашого економічного розвитку та вступу до ЄС.

Посилляючи вітчизняне виробництво, водночас дотримуючись стандартів ЄС, здійснюючи патріотичну політику всередині країни – Україні не потрібно буде хвилюватися з вибором напряму вектора, бо розширення ринків збуту української продукції в будь-якому напрямі тільки сприятиме подальшому розвитку економіки.

Література

1. Указ Президента України «Про стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004–2015 роки». / К. – 28.04.2004. – № 493/2004.
2. Білозір Л. М. Деякі аспекти до вимог ГАТТ/СОР щодо лібералізації і протекціонізму у сфері зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С. 146.
3. Венгляжи К., Береза М. Экономические последствия торговли сельхозтоварами в Польше после её вступления в ЕС // Економіка АПК. – 2005. – № 2. – С. 126–132.
4. Власов В. І., Саблук Р. П. Проблеми вступу України до Європейського Союзу // Економіка АПК. – 2005. – № 2. – С. 132–137.
5. Вступ України до СОР: новий виклик економічній реформі. / За ред. І. Бураковського, Л. Хандріха, Л. Хоффмана. – К., 2003. – С. 223.
6. Губенко В. І. Теоретико-методологічні засади взаємозв'язку економічної безпеки і зовнішньоекономічних пріоритетів АПК України // Економіка АПК. – 2005. – № 1. – С. 128–131.
7. Дмитренко Г. Особливості гармонізації податкового законодавства в контексті вимог Європейського Союзу

//Вісник НАДУ. — 2003. — № 4. — С. 238.

8. ЄС задоволений тим, як Україна виконує план дій (Україна та ЄС) // Євро бюлетень. — 2005 — № 7 липень. — С. 19.

9. Жук М. В. Комерційні відносини України: організація зовнішньої торгівлі: Підручник. — Чернівці: Рута, 2004. — С. 233.

10. Зиядулаев Н. СНГ в глобальной экономике: стратегия развития и национальная безопасность // Мировая экономика и международные отношения. — 2005. — № 4. — С. 29–34.

11. Кондратюк О. І. Підвищення конкурентоспроможності виробництва сільськогосподарської продукції // Економіка АПК. — 2005. — № 10. — С. 109.

12. Краснодемська З. Експортувати чи імпортувати? // Урядовий кур'єр. — 7 березня 2006 року. — № 45. — С. 8.

13. Рибак С. О. Розвиток інтеграційної стратегії України // Фінанси України. — 2004. — № 4. — С. 30–33.

14. Стан та перспективи розвитку відносин між Україною та Європейським Союзом (аналітично-довідковий матеріал) // Безпека життєдіяльності. — 2005. — № 7. — С. 4–7.

15. Стукач Т. М. Аграрний протекціонізм і вільна торгівля при вступі до СОТ // Економіка АПК. — 2005. — № 3. — С. 146.

16. Україна у цифрах. 2004 рік. Державний комітет статистики України. За ред. О. Г. Осауленка. — К.: Консультант, 2005. — 260 с.

17. Файчук О. М. Передумови інтеграції АПК України у світове господарство // Економіка АПК. — 2005. — №12. — С. 59–63.

18. Харенко В. Я б в аграрії пішов... аби жив у Польщі // Пропозиція. — 2005. — № 7. — С. 40–42.

19. Шумский Н. Единое экономическое пространство Беларуси, России, Казахстана и Украины: проблемы и перспективы // Вопросы экономики. — 2005. — № 8. — С. 114–123.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2006.